

महाराष्ट्र शासन,
ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग,
शासन परिपत्रक क्रमांक : बैठक-४४०७/प्र.६७/जल-२०
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२.
दिनांक : ३ मार्च, २००८.

वाचा :- १) हरियाली मार्गदर्शक तत्वांसंदर्भात केंद्रीय ग्रामीणविकास मंत्रालयाचे पत्र क्र.एनओके१३०१/४/२००३/डी-II, दि. २९/९/२००३.
२) शासन परिपत्रक, ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, क्र. अपेक्षे-१००३/प्र.क्र.१३६/जल-२०, दि.१४ नोव्हेंबर, २००३.

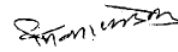
परिपत्रक :

संदर्भाधीन क्र.१ येथील केंद्र शासनाने पत्रान्वये केंद्र पुरस्कृत अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रमाकरिता सुधारित कार्यक्रमानुसार हरियाली मार्गदर्शक सूचना (इंग्रजी) अंमलबजावणी करणा-या जिल्हा परिषदा / जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांस स्वतंत्ररित्या प्राप्त झाल्या आहेत व त्यानुसार २००३ पासून अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम, एकात्मिक पडीक जमीन विकास कार्यक्रम याखाली मंजूर झालेल्या पाणलोट व प्रकल्पांची अंमलबजावणी सुरु आहे.

२. राज्य शासनाने संदर्भाधीन क्र.२ येथील आदेशान्वये या कार्यक्रमाकरिता कार्यसूचना निर्गमित केल्या आहेत. तथापि, या कार्यसूचना संक्षिप्त स्वरूपात असून अंमलबजावणी संदर्भात काही संदिग्धता राहत असल्याने त्या मूळ मार्गदर्शक सूचनांचा तपशिलवार अनुवाद उपलब्ध करून द्यावा असे अंमलबजावणी संदर्भातील विविध घटकांनी सूचना केली होती. त्यानुसार उपलब्ध मराठी अनुवाद सोबत जोडला आहे. हा अनुवाद प्रकल्प संचालकांनी त्यांच्या जिल्ह्यातील प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणांना उपलब्ध करून द्यावा.

३. सदर शासन परिपत्रक शासनाच्या वेबसाईटवर उपलब्ध करण्यात आले आहे त्याचा संगणक सांकेतांक २००८०३०३१६५२१०००१ असा आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(मि. का. फडके)

अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

सहपत्र : पृष्ठ ३ ते १५

प्रति,
मा.मंत्री (जलसंधारण) यांचे खाजगी सचिव,
मा.मंत्री, ग्राम विकास यांचे खाजगी सचिव,
मा.उपाध्यक्ष, जलसंधारण सल्लागार परिषद,
मा. राज्यमंत्री (जलसंधारण) यांचे खाजगी सचिव,
जलसंधारण सल्लागार परिषदेचे सर्व सदस्य,
महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय,
विभागीय आयुक्त, (सर्व)
आयुक्त (कृषि), कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक,

जिल्हाधिकारी (सर्व),
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, नागपूर,
महासंचालक, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, (सर्व)
संचालक, वनामती, नागपूर
संचालक, सामाजिक वनीकरण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
संचालक, मृदुसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, पुणे.
संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, पुणे.
संचालक, महाराष्ट्र सुदूर संवेदन केंद्र, नागपूर
प्रादेशिक मुख्य वनसंरक्षक/वनसंरक्षक/उप वनसंरक्षक (सर्व)
मुख्य अभियंता, लघु पाटबंधारे (स्थानिक स्तर), पुणे.
कुलगुरु, महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी, जि.अहमदनगर,
कुलगुरु, मराठवाडा कृषि विद्यापीठ, परभणी,
कुलगुरु, पंजाबराव कृषि विद्यापीठ, अकोला.
कुलगुरु, कोकण कृषि विद्यापीठ, दापोली.
उप आयुक्त, (विकास) (सर्व)
प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, (सर्व)
सह संचालक (कृषि) (सर्व)
सहसंचालक/उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण, (सर्व)
जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी, (सर्व)
अधीक्षक अभियंता, लघुपाटबंधारे (स्थानिकस्तर),
सहाय्यकारी प्रशिक्षण संस्था (सर्व), नावाने

निवड नस्ती , (जल २०) ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

हरियाली

मार्गदर्शक तत्वे

भू संसाधन विभाग

ग्रामीण विकास मंत्रालय

भारत सरकार

एम शंकर

दूरध्वनी ३३८२२३०, ३३८४४६७

ई.मेल:एमशंकर@आल्फा.एनआयसी.इन.

सचिव

भारत सरकार

ग्रामीण विकास मंत्रालय

कृषि भवन, नवी दिल्ली -

११०००१

ई-मेल : एसइसीवायआरडी.@रुरल. दिल्लीएनआयसी .इन.

प्रस्तावना

समुह आधारित पाणलोट विकास हे सध्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा खास करून ग्रामीण क्षेत्रातील जमीन व पाण्याचा कायाकल्प करण्याचे मार्गदर्शक तत्व झाले आहे. ग्रामीण समाजास आर्थिकदृष्ट्या तसेच सामाजिकदृष्ट्या सक्षम करण्याच्या या दृष्टीकोनाच्या उपलब्धीस एकत्रितपणे सार्वत्रिक मान्यता देण्यात आली आहे आणि त्यास पाणलोट विकास क्षेत्रातील असंख्य तज्ञांकडून व व्यवसायीकडून मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा मिळत आहे. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमासाठी शासकीय सहाय्य मोठ्या प्रमाणात मिळत असूनसुद्धा ते प्रत्येक वर्षी वाढविण्यात येते. त्याच्या परिणामी हे कार्यक्रम अधिक प्रत्यक्ष व जलद गतीने परिणाम मिळण्यासाठी नित्य परिनिरीक्षणाधीन आहेत.

कोणतेही विकास विषयक प्रयत्न चालू ठेवण्यासाठी लोक सहभागाचे महत्त्व नजर अंदाज करता येऊ शकत नाही. जेव्हा संबंधित लोक पाणलोट क्षेत्रविकास प्रकल्पाची अंमलबजावणी करतांना निर्माण केलेल्या मत्ता पत्करण्यास आणी त्याची देखभाल करण्यास तयार असतात, तेव्हाच केवळ एखादा पाणलोट विकास प्रकल्प टिकू शकतो. या दृष्टीकोनातून ग्रामीण विकास मंत्रालय, ग्रामीण सामाजिक, राजकीय गतिकीच्या अनुरूप संबंध मार्गदर्शक तत्वाचे नियतकालिक पुनर्विलोकन करून त्याद्वारे आपल्या पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांमध्ये या सहभागी घटकाचा अंतर्भाव करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करित आहे.

भारताच्या संविधानाच्या ७३ व्या व ७४ व्या विशोधनास अनुसरून पंचायती राज संस्थांना (पीआरआय), तळागाळातील जनतेच्या स्तरावर विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यामधील व्यापक भूमिकेसह अनिवार्य करण्यात आले आहे. या संस्थांना आवश्यक ते वित्तीय व प्रशासकीय अधिकार देऊन त्याद्वारे त्यांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी ग्रामीण विकास मंत्रालय बांधील आहे. या संदर्भात पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये पंचायत राज संस्थांच्या प्रमुख भूमिकेसाठी तरतूद केलेली नाही आणि, या स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे पाणलोट क्षेत्र प्रकल्पांची व्यवस्था पहाण्याची जबाबदारी सोपविण्यासाठी व त्यानुसार अधिकार प्रदान करण्यासाठी योग्य ती सुधारणा करून त्याद्वारे असे करण्याची ही वेळ आहे असे वाटले होते. दिनांक २७ जानेवारी २००३ रोजी भारताच्या पंतप्रधानांनी सुरु केलेला हरियाली हा नवीन उपक्रम त्या दिशेने टाकलेले एक प्रमुख पाऊल आहे.

आता, या मंत्रालयाने, या मंत्रालयाच्या सर्व पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांमध्ये पंचायत राज संस्थाना प्रमुख हितसंबंधित संस्था करण्यासाठी पूर्वीच्या पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये योग्य त्या सुधारणा करून त्याद्वारे हरियाली मार्गदर्शक तत्वे तयार केली आहेत. फारच अल्प कालावधीमध्ये ज्यांनी या मार्गदर्शक तत्वांना अंतिम स्वरूप व आशय दिला त्या श्री. पी. एस. राणा, अपर सचिव, श्रीमती ललिथाकुमार, सह सचिव व भूमी संसाधन विभागातील अन्य अधिकारी यांचा मी या ठिकाणी गौरव करतो.

मला आशा आहे की, हरियाली मार्गदर्शक तत्वे ही, पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांच्या व्यवस्थापनामधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रभावशाली युगाची नांदी ठरणार असून त्याद्वारे गांधीजींचे ग्राम स्वराज्य स्वप्न साकार करण्यासाठी भरीवपणे योगदान देणार आहे आणि यामुळे पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पांच्याअधिक आवश्यक असणा-या टिकाउपणाची सुनिश्चिती होईल.

सही/-

(एम. शंकर)

सचिव.

राजमुद्रा)
सत्यमेव जयते

भारत सरकार
ग्रामीण विकास मंत्रालय
भू संसाधन विभाग
"जी" विंग, एन.बी. ओ. बिल्डिंग,
निर्माण भवन, नवी दिल्ली - ११००१
दूरध्वनी : ३०१८९२७, फॅक्स ३०१ २५४१

प्रास्ताविक.

जीवितासाठी पाणी ही एक मूलभूत गरज आहे. या देशामध्ये जलसंवर्धनाचे महत्व अगदी पुरातन काळापासून ज्ञात असून कवी अब्दुल रहिम याच्या पुढील दोहयातून त्याचा दाखला मिळतो.

"रहिमन पानी राखिए, बिनपानी सब सून
पानी गए न उबरे, मोती मानुस चून!"

वर्षानुवर्ष देशामध्ये पर्जन्याचे वाहते पाणी आडवणे, ते साठविणे व स्वस्थांनी मृदा (insitu soil) व आद्रता संवर्धन करण्याच्या प्रयोजनार्थ, पाणलोट दृष्टीकोन पारंपारिकपणे उपयोगात आणला जात आहे. हे उद्दिष्ट सारतः, केंद्र व राज्य सरकारांच्या विविध कार्यक्रमांखाली पडित जमिनीचा/निकष जमिनीचा विकास करण्यातून आणि त्यांचे हरितकरण करण्यातून साध्य करण्यात आले आहे. या प्रयत्नांमध्ये ग्रामीण विकास मंत्रालय हे आघाडीचा धावपटू आहे आणि उपभोक्ता समुहाचा निकट सहभाग मिळविण्याच्या सहभागी पद्धतीने अवर्षण प्रवण, वाळवंटी व पर्जन्यभूमी क्षेत्रांमध्ये पाणी साठविण्याच्या प्रयोजनार्थ, विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करित आहे. अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम आणि वाळवंटी विकास कार्यक्रम अनुक्रमे १९७३-७४ व १९७७-७८ पासून सुरु झाला होता. एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम १९८९ मध्ये सुरु केला होता.

जरी या कार्यक्रमांच्या उद्दिष्टांमध्ये त्यांत उद्देशिलेल्या क्षेत्रांच्या विशेष गरजा पुरविण्यासाठी फरक असू शकला तरी, त्याच्या संरचनेस पुष्टी देणारा सामाईक विषय, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा शाश्वत विकास करण्यासाठी भूमि व जल साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन करणे हा आहे. पाणलोट क्षेत्र विकासाची मार्गदर्शक तत्वे हनुमंत राव समितीच्या (१९९४) शिफारशींच्या आधारे तयार करण्यात आली आणि ती १ एप्रिल १९९५ पासून अंमलात आली आहे. त्यानंतर ही मार्गदर्शक तत्वे अधिक उद्दिष्टीत, पारदर्शक व अनुसरण्यास सोपी असण्यासाठी ऑगस्ट २००१ मध्ये त्यात सुधारणा केल्या होत्या.

या तिन्ही कार्यक्रमांखाली पाणलोट प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्यामध्ये लोकांचा सहभाग मिळण्यासाठी, पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये, अंमलबजावणीच्या सर्व पातळ्यावर खासकरून पाणलोट संघ, पाणलोट समित्या, स्वया-सहायता गट, ग्राम पातळीवरील उपभोक्ताकर्त्यांचे गट म्हणून संबोधण्यात येणा-या लोकांच्या संघटना, सविस्तर संस्थात्मक चौकट तयार करण्यासाठी तरतूद केली आहे. या संस्थात्मक चौकटीमध्ये, ग्रामपंचायतींना व अन्य पंचायत राज संस्थांना (पी.आर.आय.) महत्वपूर्ण भूमिका दिलेली नसल्याने, १९९५ मध्ये पाणलोट क्षेत्र विकासाची मार्गदर्शक तत्वे तयार करण्याच्या वेळेपर्यंत, पंचायती राज संस्थांची चौकटी पुरेशी मजबूत नव्हती. २००१ मधील मार्गदर्शक तत्वांच्या सुधारणेमध्ये पाणलोट प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या भूमिकेस दृष्टीसमोर ठेवण्यात आले. तथापि, या तिन्ही कार्यक्रमांखालील प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्यासाठी ग्रामीण स्तरावरील पाणलोट संधांची व पाणलोट समितीची कल्पना टिकवून ठेवण्यात आली.

पंचायती राज संस्थांना अधिकार प्रदान करण्यासाठी ग्रामीण विकास मंत्रालय बांधिल आहे आणि स्वयं शासनासाठी, खासकरून ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक विकास कार्यक्रमांचे नियोजन, अंमलबजावणी व व्यवस्थापन करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आवश्यक ते वित्तीय व प्रशासकीय अधिकार देण्यासाठी राज्य शासनांवर प्रभाव टाकीत आहे. पाणलोट विकासाचा, पंचायती राज संस्थांनी पार पाडावयाच्या विषय सूचीमध्ये समावेश करण्यात आला आहे. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी

पाणलोट संघांची व पाणलोट समित्यांची संस्थात्मक चौकट ही, त्यांच्यामध्ये ग्रामपंचायत/ग्राम सभेमध्ये फारच अल्प समन्वय असणा-या समांतर संस्था म्हणून दृश्यावर झाली आहे. आवश्यक अधिकारांचे वाटप करण्यास , ग्रामपंचायती/ग्रामसभा यांचेकडे

- (एक) संविधिक अधिकारांनी सुसज्ज आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे नियोजन करण्यासाठी महादृष्ट असल्याने,
- (दोन) सर्वव्यापक विकास कार्यक्रमांमधील लोकांची इच्छा आणि एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन यानुसार योजना करण्याचे सामर्थ्य असल्याने,
- (तीन) एकात्मिक रितीने (सल्लग्न) विभागांकडून सेवा घेण्याची आणि उच्चस्तरावरील सल्लग्न विभागांवर राजकीय दबाव टाकण्याची क्षमता असल्याने,
- (चार) स्थानिक कर किंवा उपभोग आकार लादण्याच्या अधिकारांसह सुसज्ज असल्याने,
- (पाच) घटनात्मक तरतुदीनुसार महिलांचे समाजातील दुर्बल घटकांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी "आरक्षण" ठेवण्यास बांधिल असल्याने,

त्या पाणलोट संघ/समित्या यांच्यापेक्षा अधिक चांगले काम करण्याची अपेक्षा आहे.

अशा प्रकारे, ग्रामीण विकास मंत्रालयास, पंचायती राज संस्थांना अधिकार देण्याचे त्याचे घटनात्मक दायित्व पूर्ण करणे शक्य व्हावे म्हणून पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याची विद्यमान संस्थात्मक चौकटीमध्ये योग्यते फेरबदल व सुधारणा करण्याची आवश्यक आहे. या उद्देशाने भारताच्या पंतप्रधानांनी २७ जानेवारी २००३ रोजी "हरियाली" या नावाने एक नवीन उपक्रम सुरु केला असून त्यामुळे ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यामध्ये पंचायती राज संस्थांना प्रशासकीय व वित्तीय असे दोन्ही अधिकार प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. हा उपक्रम सुरु करतेवेळी मा. पंतप्रधानांनी असे म्हटले आहे की, "देशाला पाण्याच्या तीव्र समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे याचे कारण देशात पाण्याची पर्याप्त साधनसंपत्ती नाही हे नाही किंवा त्याचे कारण देशात कमी पाऊस पडतो हे ही नाही तर, योग्यरीतीने पाणी साठविण्याचा अभाव हे कारण आहे. इंद्र देवाची आपल्यावर फारच कृपा आहे. सर्व पावसाचे पाण्याचे संवर्धन करण्याच्या आपल्या असमर्थतेमुळे ही समस्या टिकून आहे. मा. पंतप्रधानांनी पाण्याचा प्रत्येक थेंब साठविण्यासाठी एखादी चळवळ सुरु करण्याचे आणि एक (ध्येयप्रेरीत होवून) वेड असल्याप्रमाणे (जूनून) ही चळवळ (प्रयोग) विकसित करण्याचे आवाहन केले आहे.

त्यानुसार मंत्रालयाने विद्यमान तरतुदीमध्ये फेरबदल केले आहे आणि या नवीन उपक्रमासाठी मार्गदर्शकतत्वे तयार केली आहेत. या मार्गदर्शकतत्वांना "हरियाली मार्गदर्शकतत्वे" असे संबोधण्यात येईल आणि ते पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम, अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम व वाळवंटी विकास कार्यक्रम आणि भारत सरकारने अधिसूचित केलेले अन्य कोणतेही कार्यक्रम यांना लागू असेल. भूमी संधारण विभाग सर्वार्थाने व तत्त्वतः या मार्गदर्शकतत्वांचा स्वीकार करण्याची व त्याची अंमलबजावणी करण्याची राज्य सरकारांना विनंती करीत आहे. अशी कळकळीची आशा आहे की, ही मार्गदर्शकतत्वे "खेत का पाणी खेत मे, गाँव का पाणी गाँव मे खेत की मिट्टी खेत मे, गाँव की मिट्टी गाँव मे" हा उद्देश साध्य करताना, हितसंबंधीतांना सुकर ठरेल आणि देशातील विपुल व सुंदर ग्रामीण वातावरणासाठी एक चळवळ निर्माण होईल.

दिनांक : ८ एप्रिल २००३.

(पी. एस. राणा)

अपर सचिव.

मार्गदर्शक तत्वे (हरियाली २००३)

- प्रस्तावना :** १. सर्व क्षेत्र विकास कार्यक्रमाखालील, जसे-एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम (आय.डब्ल्यू.डी.पी.), अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (डी.पी.ए.पी.) आणि वाळवंटी विकास कार्यक्रम (डी.डी.पी.) पाणलोट प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्यामध्ये ग्रामीण समुहास सामील करून घेण्यासाठी दि.१ एप्रिल १९९५ पासून पाणलोट क्षेत्र विकासाची मार्गदर्शक तत्वे स्वीकृत करण्यात आली होती आणि त्यानंतर त्यात ऑगस्ट, २००१ मध्ये सुधारणा केल्या. कार्यपद्धती अधिक सुलभ करण्यासाठी आणि ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक विकास कार्यक्रमांचे नियोजन, अंमलबजावणी व व्यवस्थापन करण्यामध्ये पंचायत राज संस्थांना (पी.आर.आय.) अधिक सक्रियपणे सामील करून घेण्यासाठी 'हरियाली मार्गदर्शक तत्वे' या नावाने संबोधण्यात येणारी ही नवीन मार्गदर्शक काढण्यात आली आहेत.
- प्रयोजन :** २. क्षेत्र विकास कार्यक्रमांखालील नवीन प्रकल्पांची दि.१ एप्रिल २००३ पासून हरियाली मार्गदर्शक तत्वांनुसार अंमलबजावणी करण्यात येईल. डी.पी.ए.पी व डी.डी.पी खालील प्रकल्प संबंधीत कार्यक्रमांतर्गत निश्चित केलेल्या गटांमध्ये हाती घेण्यात येतील, आणि आय.डब्ल्यू.डी.पी. खालील प्रकल्प सर्वसाधारणपणे उर्वरीत गटांमध्ये हाती घेण्यात येतील. या दिनांकापूर्वी मंजूर केलेल्या प्रकल्पांची २००१ च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार नियमितपणे अंमलबजावणी करण्यात येईल.
- उद्दिष्टे :** ३. हरियालीअंतर्गत प्रकल्पांची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे असतील :
- १) ग्रामीण समुहासाठी उत्पन्नाची कायमस्वरूपी साधने निर्माण करण्यासाठी तसेच पेयजलाचा पुरवठा करण्यासाठी सिंचन, फलोत्पादन व फुलोत्पादन यासह लागवड, कुरण विकास, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी प्रयोजनांसाठी पावसाच्या पाण्याचा प्रत्येक थेंब साठवणे.
 - २) ग्रामपंचायतीमार्फत ग्रामीण क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास करणे आणि पावसाचे पाणी साठवणे व त्याचे व्यवस्थापन करणे यातून पंचायतीसाठी नियमित उत्पन्नाची साधने निर्माण करणे.
 - ३) रोजगार निर्मिती करणे, दारिद्र्य कमी करणे, सामाजिक सक्षमीकरण करणे आणि ग्रामीण क्षेत्राचा मानवी व अन्य आर्थिक साधनांचा विकास करणे.
 - ४) ग्रामीण क्षेत्राची सर्वांगीण सुधारणा करण्यासाठी पिके , मानव व पशुधन यांच्यावरील अवर्षण व वाळवंटीकरण यासारख्या अत्यंत विषम वातावरणीय परिस्थितीचा प्रतिकूल परिणाम सौम्य करणे.
 - ५) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा जसे-जमीन, पाणी, वनस्पती आच्छादन खासकरून वनरोपण, उपयोग, संवर्धन व विकास करून त्याद्वारे पर्यावरण समतोल राखणे.
 - ६) पाणलोट क्षेत्रामध्ये निर्माण केलेल्या मत्तेचे कार्यान्वयन व देखभाल करण्यासाठी सातत्याने सा मुहिक कृती करण्यास आणि पाणलोट क्षेत्रातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या सुप्त सामर्थ्याचा आणखी विकास करण्यासाठी ग्रामीण समुहास उत्तेजन देणे.
 - ७) स्थानिक तंत्रज्ञान, ज्ञान व उपलब्ध साहित्याचा वापर करणारे आणि त्यावर उभारलेले साधे, सोपे व परवडण्याजोगे तंत्रशास्त्रीय उपाय व संस्थात्मक व्यवस्था यांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे.
- प्रकल्पांची मंजूरी :** ४. प्रचलित कार्यपद्धतीनुसार, भारत सरकारच्या ग्राम विकास मंत्रालयातील भूमी संसाधन विभागाकडून हे प्रकल्प मंजूर करण्यात येतील. विभागास वेळोवेळी या कार्यपद्धतीत सुधारणा करता येतील किंवा त्यात सूट देतात येईल. या मार्गदर्शक तत्वांच्या तरतुदीपैकी कोणत्याही तरतुदीचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी भूमि संसाधन विभाग हा अंतिम प्राधिकारी असेल. विभागास, समुद्रसपाटीपासून अती उंचीवरील प्रदेश, भूमिपात क्षेत्र, ३० अंशा पेक्षा अधिक उतार असलेले क्षेत्र यासारख्या विशेष समस्या असलेल्या क्षेत्रातील पडीक जमिनीचे शुद्धीकरण करण्यासाठी किंवा अन्य कोणत्याही विशेष तांत्रिक कारणासाठी प्रकल्प मंजूर करता येईल. या प्रकल्पांची सहभागी पद्धतीने अंमलबजावणी करण्याची गरज नाही आणि त्यांची विशिष्ट विभागीय दृष्टीकोनातून प्रकृष्ट / सधन शुद्धीकरण करण्यावर अंमलबजावणी करण्यात यावी.
- पाणलोट क्षेत्रांची निवड करण्याचे निकष :**
५. पाणलोट क्षेत्रांची निवड करतांना ढोबळमानाने पुढील निकष वापरता येतील :

- १) जेथे पाणलोट क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी तसेच निर्माण केलेल्या मत्तेचे कार्यचालन व देखभाल करण्यासाठी मजूर, रोख रक्कम, साहित्य, इत्यादींच्या योगदानामार्फत लोक सहभागाचे आश्वासन दिले जाते असे पाणलोट क्षेत्र.
- २) पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई असलेले क्षेत्र.३) अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीची मोठी संख्या अवलंबून असलेले पाणलोट क्षेत्र.
- ४) वनेतर पडीक जमिनीचे / अवनत जमिनीचे प्राबल्य असलेले पाणलोट क्षेत्र.
- ५) सामायिक जमिनीचे प्राबल्य असलेले पाणलोट क्षेत्र.
- ६) जेथे प्रत्यक्ष मजुरी किमान मजुरीपेक्षा कमी आहे असे निदर्शनास आले आहे असे पाणलोट क्षेत्र.
- ७) ज्यांचा अगोदर विकास/उपचार करण्यात आला आहे अशा दुसऱ्या पाणलोट क्षेत्राच्या लगत असलेले पाणलोट क्षेत्र.
- ८) सामान्यतः संपूर्ण गावाचा समावेश असणारे सरासरी ५०० हेक्टर क्षेत्रफळ पाणलोट क्षेत्र असेल. तथापि जर प्रत्यक्ष सर्वेक्षण केल्यावर, एखादे पाणलोट क्षेत्र, थोडेसे कमी किंवा जादा असल्याचे आढळून आल्यास, प्रकल्प म्हणून विकास करण्यासाठी संपूर्ण क्षेत्र हाती घेण्यात यावे.

जर दोन किंवा अधिक गावांमध्ये पाणलोट क्षेत्र समाविष्ट असेल त्याबाबतीत, निर्देशित गावांना सल्लग्न असलेल्या ग्राम निहाय उप पाणलोट क्षेत्रांमध्ये त्याची विभागणी केली पाहिजे. एकाचवेळी सर्व उपपाणलोट क्षेत्रांचे विकसन करण्याची काळजी घेतली पाहिजे.

पाणलोट क्षेत्रांतील वन जमिनींचा विकास :

६. काही पाणलोट क्षेत्रे, खाजगी मालकीच्या कृषि योग्य जमिनींशिवाय, राज्य वन विभागाच्या मालकीच्या वन जमिनींना घेरतात. निसर्ग, कोणत्याही पाणलोट क्षेत्रातील वन व वनेतर जमिनींच्या कृत्रिम सीमांनी ओळखला जात नसल्याने, संपूर्ण पाणलोट क्षेत्राचा एकात्मिक रीतीने उपचार करावयाचा आहे. जरी पाणलोट क्षेत्रांची निवड करण्याच्या निकषांमध्ये मुख्यतः वनेतर जमिनीचे प्राबल्य असले तरी, अशा पाणलोट क्षेत्राचा रचनात्मक भाग असणाऱ्या वन जमिनींचा देखील खाली तपशील दिल्याप्रमाणे एकाचवेळी उपचार करता येईल :

- १) संबंधीत विभागीय वन अधिकाऱ्याने उपचार आराखड्यास तांत्रिक मंजूरी दिली पाहिजे.
- २) उपचार आराखड्याची, शक्य असेल तेथवर, ग्रामपंचातीच्या निकट समन्वयाने ग्रामीण वन समित्यांनी अंमलबजावणी केली पाहिजे.
- ३) वनक्षेत्रांचा सूक्ष्म-पाणलोट क्षेत्र विकास आराखडा, वन संवर्धन अधिनियमाशी व क्षेत्राच्या कार्य आराखड्याशी अनुरूप असला पाहिजे.
- ४) जेव्हा पाणलोट क्षेत्राचा मोठा भाग वन जमिनींनी व्याप्त असेल तेव्हा, जिल्हा स्तरावरील वन विभागाने, प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून विकास काम हाती घेण्यास उत्तेजन दिले पाहिजे.
- ५) जेव्हा जेव्हा पाणलोट क्षेत्रामध्ये वन जमिनीचा अंतर्भाव असेल तेव्हा एखाद्या वन अधिकाऱ्याचा पाणलोट क्षेत्र विकास चमूचा सदस्य म्हणून न चुकता समावेश केला पाहिजे.

प्रकल्पांची सुरुवात :

७. प्रकल्प मंजूर करण्याची तारीख ही, सर्व प्रयोजनार्थ, प्रकल्प सुरू करण्याची तारीख असेल. प्रकल्पाची तो मंजूर केल्याच्या तारखेपासून पाच वर्षांच्या कालावधीत अंमलबजावणी करण्यात येईल.

८. या मार्गदर्शक तत्वांच्या अंतर्गत असलेल्या प्रकल्पांची, मुख्यत्वे करून, जिल्हा परिषदांमार्फत / जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणांमार्फत व अभिकरणामार्फत अंमलबजावणी करण्यात येईल. तथापि, कार्यक्रमाच्या हितासाठी जेव्हा जेव्हा इष्ट असेल तेव्हा प्रकल्पांची भारत सरकारच्या भूमी संसाधन विभागाच्या मान्यतेने राज्य शासनाच्या कोणत्याही विभागामार्फत किंवा केंद्र सरकारच्या/राज्य सरकारच्या एखाद्या स्वायत्त संस्थेमार्फत अंमलबजावणी करता येऊ शकेल.

प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण :

९. जिल्हास्तरावरील, जिल्हा परिषद/ जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरण हे राज्य शासनाच्या व भारत सरकारच्या पर्यवेक्षणाखालील व मार्गदर्शनाखालील सर्व क्षेत्र विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणारे केंद्रभूत प्राधिकरण असेल. ते पाणलोट क्षेत्रांच्या मंजूरीस मान्यता देईल, प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणाची नियुक्ती करतील, प्रकल्प इत्यादींच्या कृती आराखड्यास / शुध्दीकरण* आराखड्यास मान्यता देतील. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, / प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा पाणलोट विकास प्रकल्पांचा हिशेब ठेवील आणि सर्व

सांविधिक कागदपत्रांवर जसे विनियोग, प्रमाणपत्रे, लेख्यांचे लेखापरिक्षा विवरणपत्रे, प्रगती अहवाल, बंधपत्रे इत्यादिवर स्वाक्षऱ्या करील.

१०. जिल्हा परिषदा/जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, कोणत्याही संस्थेकडून संघटनेकडून/ व्यक्तीकडून निधी वसूल करण्यास आणि जर प्रकल्पाची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी केलेली नसेल तर किंवा निधीचा गैरवापर केला असेल तर किंवा या मार्गदर्शक तत्वानुसार तो खर्च केला नसेल तर कायदानुसार यथोचित कारवाई करण्यास सक्षम असेल.

११. क्षेत्रीय स्तरावरील, ग्रामपंचायती, प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणांच्या संपूर्ण पर्यवेक्षणाखाली व मार्गदर्शनाखाली प्रकल्पांची अंमलबजावणी करतील. एखाद्या विशिष्ट गटासाठी / तालुक्यासाठी मंजूर केलेल्या सर्व प्रकल्पांसाठी मध्यमस्तरावरील पंचायत (पंचायत समिती) ही प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण असेल. जर या पंचायतींना पुरेसे अधिकार प्रदान केलेले नसतील, तर जिल्हा परिषद, एकतर स्वतःच प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून काम करू शकेल किंवा त्या क्षेत्रातील कृषि, वन/ सामाजिक वनीकरण, मृदसंधारण इत्यादिसारख्या एखाद्या सोयीस्कर विभागाची नियुक्ती करू शकेल किंवा राज्य शासनाची / विद्यापीठाची / संस्थेची एखादी एजन्सी, प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून काम करू शकेल. हे विकल्प निष्फळ ठरल्यास, जिल्हा परिषदेस / जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरणास पाणलोट क्षेत्र प्रकल्पांची व संबंधीत क्षेत्र विकास कामांची अंमलबजावणी करण्यामधील पुरेसा अनुभव व निपुणता असलेल्या, जिल्ह्यामधील एखाद्या प्रख्यात अशासकिय संघटनेची तिच्या अधिकारपत्राची परिपूर्ण तपासणी केल्यानंतर, प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून नियुक्ती करण्याचा विचार करता येईल. तरीसुद्धा राज्य सरकारांनी प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून पाणलोट विकास क्षेत्र प्रकल्पांची स्वतंत्रपणे अंमलबजावणी करण्याची अंतिम जबाबदारी घेण्याच्या स्थितीत यावी म्हणून प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणांना अधिकार प्रदान करण्यासाठी व त्यांची क्षमता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त केली पाहिजे. सर्वसाधारणपणे एखाद्या अशासकिय संघटनेकडे प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणाकडे ५,०००-६,००० हेक्टर क्षेत्राचा समावेश असणारे १०-१२ पाणलोट प्रकल्प अभिहस्तांकित करण्यात येतील. तथापि, अपवादात्मक व पात्र प्रकरणी एखाद्या अशासकिय संघटनेकडे - प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणाकडे एखाद्या जिल्ह्यामधील समान स्वरूपाच्या सर्व कार्यक्रमांमधील चालू असलेल्या प्रकल्पांसह एका वेळी कमाल १२,००० हेक्टर क्षेत्र आणि राज्यामध्ये कमाल २५,००० हेक्टर अभिहस्तांकित करता येईल.

१२. जर एखादी अशासकिय संघटना, पाणलोट विकास क्षेत्रामध्ये किंवा ग्रामीण भागातील तत्समान क्षेत्र विकास कार्यक्रमांमध्ये काही वर्षासाठी सक्रिय असेल तरच केवळ प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून निवड करण्यासाठी ती पात्र असेल. जिल्हा परिषदेद्वारे / जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरणाद्वारे प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून त्यांची निवड करण्यासाठी मागील ३ वर्षांमध्ये त्यांनी हाताळलेल्या निधीचे प्रमाण विचारात घेता येऊ शकेल. कपार्ट किंवा राज्य शासनाच्या किंवा भारत सरकारच्या अन्य विभागांनी काळ्या यादीत टाकलेल्या अशासकिय संघटनांची प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून नियुक्ती करू नये.

१३. प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण, सहयोगी ग्रामीण मूल्यांकन करून त्याद्वारे पाणलोट विकास आराखडे तयार करण्यासाठी, ग्रामीण समाजासाठी सामाजिक संघटन व प्रशिक्षण कार्य हाती घेण्यासाठी, पाणलोट विकास कामांचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी, प्रकल्प लेख्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी व त्यांचे अधिप्रमाणन करण्यासाठी कमी खर्चाच्या आणि स्थानिक/साध्या तंत्रज्ञानावर आधारित असलेल्या तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी संपूर्ण प्रकल्प अंमलबजावणीचे सनियंत्रण व पुनर्विलोकन करण्यासाठी आणि प्रकल्प कालावधीत निर्माण झालेल्या मत्तेचे प्रकल्पोत्तर कार्यचलन व देखभाल करण्याकरीता आणि त्याचा आणखी विकास करण्याकरीता संस्थात्मक व्यवस्था निर्माण करण्याकरीता ग्रामपंचायतींना आवश्यक ते तांत्रिक मार्गदर्शन करील .

१४. जिल्हा परिषद/ जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरण हे सर्वसाधारणे, पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांखालील प्रकल्प हाती घेण्यासाठी प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण (P.I.A.) योग्य आहे किंवा कसे यावर निर्णय घेण्यासाठी सक्षम प्राधिकारी असेल. तथापि, राज्य शासनास भारत सरकारच्या भूमी संसाधन विभागाच्या पूर्व सहमतीने विशिष्ट कारणांवरून कोणत्याही प्रकल्पामधील प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणात बदल करण्याचा विचार करता येईल.

१५. प्रत्येक प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण, पाणलोट क्षेत्र विकास चमू म्हणून संबोधण्यात येणाऱ्या एखाद्या बहु-ज्ञानशाखा चमूद्वारे आपली कर्तव्ये पार पाडील. प्रत्येक पाणलोट क्षेत्र विकास चमूमध्ये वन/रोप विज्ञान, पशु विज्ञान, स्थापत्य/कृषि अभियांत्रिकी व सामाजिक शास्त्रे या ज्ञानशाखातील प्रत्येकी एक याप्रमाणे कमीत-कमी ४ सदस्य असतील व त्यातील एक सदस्य महिला असेल. एखाद्या पाणलोट क्षेत्र विकास चमूच्या सदस्याची अधिमन्य शैक्षणिक अर्हता, एखादी व्यावसायिक पदवी असेल. तथापि, संबंधीत ज्ञानशाखेतील उमेद्वाराचा, प्रत्यक्ष क्षेत्रीय अनुभव विचारात घेऊन, पात्र प्रकरणी, जिल्हा परिषदेस / जिल्हा ग्राम विकास अभिकरणास शैक्षणिक अर्हतेमध्ये शिथिलता

देता येईल. सदस्यांपैकी एकास प्रकल्पाचा नेता म्हणून संबोधण्यात येईल. प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणास या कामासाठी एकतर स्वतःचा कर्मचारीवर्ग अनन्यपणे राखून ठेवण्याचे किंवा सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यासह नवीन उमेद्वारांना सामावून घेण्याचे किंवा शासनाकडून किंवा संघटनांकडून लोकांना प्रतिनियुक्तीवर घेण्याचे स्वातंत्र्य असेल. पाणलोट क्षेत्र विकास चमू, प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणामध्ये गट मुख्यालयामध्ये अन्य कोणत्याही निवड केलेल्या गावांच्या समुहाजवळ असलेल्या अन्य कोणत्याही शहरामध्ये स्थित असेल. पाणलोट क्षेत्र विकास चमूच्या सदस्यांचे मानधन, जोडपत्र-एक मध्ये दर्शविलेल्या प्रशासकिय खर्चातून प्रदान करण्यात येईल.

१६. निवडलेल्या प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणाच्या विशेषतः संबंधातील खासकरून कृषि, मृदसंधारण, वनीकरण इत्यादि एका क्षेत्रातील विभागांच्या बाबतीत, विविक्षित कार्यावर अधिक भर देण्याची प्रवृत्ती टाळण्यासाठी जिल्हास्तरावरील व गट स्तरावरील विविध सल्लग्न क्षेत्रीय विभागांमधील विषय तज्ज्ञांचा आराखडे तयार करतांना अंतर्भाव केला आहे. याबाबत जिल्हापरिषद/ जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा खबरदारी घेईल.

१७. ग्रामपंचायती, ग्रामसभेचे मार्गदर्शन व नियंत्रणाखाली कामे पार पाडील. राज्यामध्ये जेथे जेथे प्रभाग सभा (पालीसभा इत्यादि) आहेत आणि शुद्धिकरण केल्या जाणाऱ्या क्षेत्राचा तया प्रभागात समावेश होत असेल तेथे, प्रभाग सभा, ग्राम सभेची कर्तव्ये पार पाडील.

१८. सहाय्या अनुसूचिच्या क्षेत्रामध्ये जेथे ग्रामपंचायतीऐवजी पारंपारिक ग्राम परिषदा काम करतात तेथे या परिषदांकडे ग्रामपंचायतीच्या / ग्रामसभांच्या जबाबदाऱ्या सोपविता येतील. जेथे एकतर ग्रामपंचायतेतही* नाही किंवा पारंपारिक ग्राम परिषद देखील नाही अशा प्रकरणी मार्गदर्शक तत्वांच्या (२००१) विद्यमान तरतूदी लागू होतील.

१९. ग्रामपंचायत, प्रकल्पाची दैनंदिन कामे पार पाडील आणि प्रकल्पाची सुरळीत अंमलबजावणी करण्यासाठी, पाणलोट क्षेत्र विकास चमू व जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यंच्यामध्ये समन्वय व संपर्क ठेवण्यास जबाबदार असेल. ती पाणलोट क्षेत्र विकास कामे हाती घेण्यासाठी व त्याचे प्रदान करण्यासाठी जबाबदार असेल.

२०. ग्रामपंचायत, पाणलोट प्रकल्पासाठी स्वतंत्र खाते ठेवील आणि जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास यंत्रणा यांच्याकडून मिळालेल्या सर्व जमा रकमा या खात्यात जमा करण्यात येतील. हे खाते संयुक्तपणे ग्रामपंचायत सचिव व ग्रामपंचायत अध्यक्षकडून वापरण्यात येईल. ग्रामपंचायत सचिव ग्रामपंचायतीची व ग्रामसभेची बैठक बोलविण्यास आणि त्यांच्या सर्व निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यास जबाबदार असेल. तो प्रकल्प कामांचा सर्व अभिलेख व हिशेब ठेवील. जर आवश्यक असेल तर, ग्रामपंचायतीस पाणलोट प्रकल्पाच्या कृती आराखड्यानुसार / सुधारीत आराखड्यानुसार कामांची अंमलबजावणी करण्यामध्ये ग्रामपंचायत सचिवास मदत करण्यासाठी दोन किंवा तीन स्वयंसेवकांची नियुक्ती करू शकेल. स्वयंसेवकास, जोडपत्र-एक नुसार मानधन देण्यात येईल.

ग्रामसभांच्या बैठका : २१. ग्रामसभा, पाणलोट क्षेत्र विकास आराखड्यास मान्यता देण्यासाठी/त्यात सुधारणा करण्यासाठी, त्याच्या प्रगतीचे सनियंत्रण व पुनर्विलोकन करण्यासाठी वापरकर्त्यांचे/ स्वयंसहाय्यता गट यांच्याकडील लेखा विवरणपत्रास मान्यता देण्यासाठी, विविध वापरकर्त्यांचे गट, स्वयंसहाय्यता गट यांच्यामधील किंवा या गटांच्या सदस्यांमधील मतभेद/विवाद सोडविण्यासाठी समाजाकडून व व्यक्तिगत सदस्यांकडून सार्वजनिक/स्वेच्छा देणग्या व वर्गण्या गोळा करण्यासाठी व्यवस्था करण्यास मान्यता देण्यासाठी निर्माण केलेल्या मत्तांचे कार्यचालन व देखभाल करण्यासाठी कार्यपद्धती निर्धारित करण्यासाठी आणि पाणलोट विकास निधी मध्ये उपलब्ध असलेल्या पैशातून हाती घेता येऊ शकतील अशा कामांना मान्यता देण्यासाठी वर्षातून कमीत-कमी दोन बैठका घेईल.

स्वयंसहाय्यता गट २२. ग्रामपंचायत, भूमिहिन/मालमत्ताहीन, गरीब शेतमजूर महिला मेंढपाळ अनुसूचित जाती/जमातीतील व्यक्ती व यासारख्या व्यक्तीमधून पाणलोट विकास चमूच्या (WDT) मदतीने पाणलोट क्षेत्रामध्ये स्वयंसहाय्यता गट (SHG) स्थापन करेल. हे गट त्याच्या जिविकेसाठी पाणलोट क्षेत्रावर अवलंबून असलेले सामाईक ओळख व हितसंबंध असणारे एकजिनसी गट असतील. महिला अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती इ. साठी स्वतंत्र स्वयंसहाय्य गटांची स्थापना करण्यात येईल.

उपभोक्ता गट २३. ग्रामपंचायत पाणलोट विकास चमूच्या (WDT) मदतीने पाणलोट क्षेत्रामध्ये उपभोक्ता गटांची स्थापना करेल हे गट प्रत्येक कामाद्वारे कार्यक्रमाद्वारे मोठया प्रमाणात बाधित असलेल्या व्यक्तींचे एक जिनसी गट असतील आणि त्यामध्ये पाणलोट क्षेत्रामध्ये ज्यांनी जमीन धारण केलेली आहे अशा व्यक्तींचा समावेश असेल. प्रत्येक वापर कर्त्याच्या गटात ज्यांना एखाद्या विशिष्ट पाणलोट कामापासून किंवा कार्यक्रमापासून थेट लाभ मिळण्याचा संभव आहे अशा व्यक्तींचा समावेश असेल. ज्यातून त्यांना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे वैयक्तिक लाभ मिळतो अशा प्रकल्पांमधून निर्माण झालेल्या सर्व मत्तांचे कार्यचालन व परिरक्षण करण्यासाठी उपभोक्ता गट जबाबदार असतील.

वनरक्षक	२४. सरकारी/सामुहिक/पंचायतीच्या जागेवर लागवट केलेल्या रोपांची काळजी घेण्यासाठी ग्रामपंचायतीस दारिद्र्य रेषेखालील स्थानिक बेरोजगार युवकांना मानधन तत्वावर "वनरक्षक" म्हणून कामावर ठेवता येईल. त्यांचे मानधन जोडपत्र १ मध्ये विहित केलेल्या प्रशासकीय खर्चातून प्रदान करण्यात येईल. वनरक्षक व स्वयंसेवकांना ग्रामपंचायतीचे/प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणांचे/जिल्हा परिषदेचे/राज्य शासनाचे/भारत सरकारचे कर्मचारी म्हणून समजण्यात येणार नाही. रोपांच्या जिविकेचा दर विचारात घेऊन वनसेवकांचे मानधन ग्रामपंचायतीकडून वाढवता किंवा कमी करता येऊ शकेल. ग्रामपंचायत या वनरक्षकांच्या उपयोगाची सुनिश्चिती देखील करील.
सामुहिक संघटन व प्रशिक्षण	२५. पाणलोट क्षेत्र प्रकल्पामध्ये विकास विषयक कामास सुरवात करण्याकरिता सामुहिक संघटन व प्रशिक्षण या पूर्व अटी आहेत. पाणलोट क्षेत्र प्रकल्पात सर्व संबंधित यंत्रणा आणि जिल्हा गट व गांव पातळीवरील निवडक प्रतिनिधी यांनी त्यांची जबाबदारी स्वीकारण्यापूर्वी त्यांना संयुक्तिक व अभिमुख प्रशिक्षण देण्यात यावे. जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरण/संबंधित विभाग हे प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण असेल तर त्यांना सामुहिक संघटन व प्रशिक्षण यासाठी अशासकीय संघटनांचा समाविष्ट करून घेता येईल. यासाठी जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरण यांची मान्यता घेण्यात यावी.
पाणलोट क्षेत्र विकासासाठी कार्यक्रम	२६. पाणलोट क्षेत्रांचे स्थिर चिन्हांकन, सर्वेक्षण व सहभागी ग्रामीण विभागांच्या मूल्यांकनांचा तपशीलवार अभ्यास यातून मिळालेल्या माहितीच्या आधारावर कृती आराखडा तयार करण्यासाठी/पाणलोट क्षेत्रात उपाययोजना करण्यासाठी ग्राम सभेची/प्रभाग सभेची एक बैठक बोलाविण्यात येईल. सर्वसाधारण चर्चा केल्यानंतर, ग्रामपंचायत, पाणलोट क्षेत्र विकास चमूच्या मार्गदर्शनाखाली पाणलोट क्षेत्राच्या एकात्मिक विकासासाठी तपशीलवार कृती आराखडा /उपाययोजने संबंधेतील आराखडा तयार करील आणि तोच आराखडा प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणाला सादर करेल. पाणलोट विकास क्षेत्र चमूने कृती आराखडा/पाणलोट क्षेत्रातील उपाययोजनेतील संबंधित आराखडा तयार करतांना व त्यांना अंतिम रूप देताना भू व जल साधन संपत्तीच्या विकासासंबंधातील विविध thematic नकाशांचा वापर करावा. या कृती आराखड्यात सर्वेक्षण क्रमांक, मालकीसंबंधातील तपशील आणि प्रस्तावित कामाचे/कृतीचे स्थान रेखाटलेल एक नकाशा यांच्या विनिर्दिष्ट तपशीलांसह पाणलोट क्षेत्रांचे स्पष्ट सीमांकन नमूद करण्याची आवश्यकता असेल. प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणाने, पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या कृती आराखड्याची काळजीपूर्वक छाननी केल्यानंतर, प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण तो आराखडा जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरण यांच्या मान्यतेसाठी सादर करील. हा मान्य झालेला आराखडा जिल्हा परिषदा/जिल्हा ग्रामविकास अभिकरण राज्य शासन व केंद्र सरकार यांनी दिलेले निधी, संनियंत्रण, आढावा मूल्यमापन इत्यादींकरिता आधारित मानण्यात येईल. हा कृती आराखडा/पाणलोट क्षेत्रासंबंधातील उपाययोजना, पडीक वन जमिनी सरकारी व सामुहिक जमिनी आणि खाजगी जमिनी यांच्यासहित कृषी योग्य व कृषितर जमीन या सर्वांसाठी तयार करण्यात यावा. कृती आराखड्यात/पाणलोटक्षेत्र उपाययोजनेसंबंधीच्या आराखड्यात इतर गोष्टींबरोबर खालील बाबींचा समावेश करता येऊ शकेल :-
	१. शेततळी, नालाबँडिंग, चेक डॅम्स, पाझर तलाव आणि भूजल पुनर्भरणाच्या इतर उपाययोजना अशासारख्या कमी खर्चातील लघु जलसंकलन संरचनांचा विकास
	२. जल स्रोतांचे नूतनीकरण व त्यांची वाढ करणे, पिण्याचे पाणी/सिंचन/मत्स्योपादन विकास यांसाठी असलेल्या गांव तलावांमधील गाळ काढणे
	३. गाव तळी/तलाव शेततळी इ.मध्ये मत्स्योपादन विकास
	४. गटवार पध्दतीने लागवडी कृषी वनीकरण व उद्यानविद्या विकास यांसह वनरोपण संरक्षक पट्टयात वनरोपण, वाळूच्या टेकाडाचे स्थिरीकरण इ.
	५. एकतर विद्यमान लागवडीमधून किंवा लागवडीतून गायरान विकास करणे
	६. लागवडीद्वारे तटबंदी केलेले समतल व श्रेणीबद्ध बांध, डोंगराळ प्रदेशात मजगी घालणे, वैरण इमारती लाकूड इंधनासाठी लाकूड बागकाम आणि इमारती लाकडाव्यतिरिक्त वन उत्पादक जाती वाढवणारे रोपमळे यांसारख्या मूळ अवस्थेतील मृदा व ओलावा टिकवून ठेवण्याच्या उपाययोजनांसहित भूमी विकास
	७. वनस्पती व अभियांत्रिकी संरचनांच्या एकत्रीकरणाने जलनिस्सारण मार्गाबाबत उपाययोजने
	८. यापूर्वी केलेल्या सार्वजनिक गुंतवणुकांमधून इष्टतम व कायमस्वरूपी लाभ मिळण्यासाठी पाणलोट क्षेत्रातील विद्यमान सामुहिक मत्ता व संरचना यांची दुरुस्ती पुर्नगठन व दर्जावाढ
	९. नवीन पिके/वाण किंवा नवीन व्यवस्थापन पध्दती लोकप्रिय करण्यासाठी पीक प्रात्यक्षिके
	१०. अपारंपारिक ऊर्जा बचत साधने, ऊर्जा संसर्धनाच्या उपाययोजना, जैव इंधन, लागवड इ. प्रचालन व प्रसार

पाणलोट विकास क्षेत्र चमूने कृती आराखडा/पाणलोट क्षेत्रातील उपाययोजनेबाबतचा आराखडा तयार करताना प्रकल्पात अंतर्भूत असलेली कामे ही कमी खर्चाची, स्थानिक क्षेत्रात उपलब्ध असलेले तंत्रज्ञान व साधनसामग्री यावर आधारित आणि कार्यान्वयन व देखभाल करण्यास सोपी सुलभ आहेत याची सुनिश्चित करावी. झाडेझुडपे वाढवणा-या उपाययोजनांवर भर देण्यांत यावा. खर्चिक चिरेबंदीची/सिमेंटची कामे, यंत्रसामग्रीचा वापर टाळण्यात यावा.

२७. पाणलोट क्षेत्रातील उपाययोजनेबाबतचा आराखडा तयार करताना ग्रामपंचायतींनी पावसाचे पाणी अडविण्याचे कार्यक्रम आणि सामुहिक तसेच खाजगी जमिनींवर व्यापक प्रमाणात झाडे लावण्याची कामे हाती घेणे यांवर भर देण्यात यावा. जेथे खाजगी जमिनी आहेत तेथे हे कार्यक्रम व ही कामे प्रामुख्याने अनुसूचित जातीचे/अनुसूचित जमातीचे आणि लहान/सीमांतिक शेतकरी यांच्या जमिनीवर करण्यात यावीत. पाणलोट प्रकल्प क्षेत्रातील ग्रामीण गरीब लोकांसाठी लाभदायक ठरणा-या रोजगार व उत्पन्न निर्मितीच्या कार्यक्रमांवर भर देण्यात यावा. मत्स्यव्यवसायांसारख्या उत्पन्न निर्माण करणा-या कार्यक्रमांसाठी साठवलेल्या पावसाच्या पाण्याचादेखील उपयोग होईल.

२८. तपशीलवार कृती आराखडा तयार करताना संपूर्ण पाणलोट क्षेत्रात दीर्घकाल असलेल्या कायमस्वरूपी अडचणी सोडविण्यासाठी पाणलोटक्षेत्र विकास चमूने तांत्रिक गरजा व उचित जैवप्राकृतिक सुसाध्यता यांबाबतीतील उपाययोजना काळजीपूर्वक तयार करावयाच्या आहेत. कृती आराखड्यात इतर बाबींबरोबर पुढील बाबी विनिर्दिष्ट कराव्यात :

१. प्रकल्पांतर्गत साध्य करावयाची प्रत्यक्ष लक्ष्ये (वर्षनिहाय) आणि ही लक्ष्ये साध्य करण्यासाठी मार्ग नकाशे
२. प्रत्येक प्रमुख कामांसाठी निश्चित कालावधी ठरविणे
३. प्रस्तावित कामांतील तांत्रिक अडचणी
४. प्रत्येक कामासाठी विनिर्दिष्ट निकष आणि
५. स्पष्ट मसुदा

जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरण यांनी तपशीलवार कृती आराखड्यास मान्यता दिल्यानंतर पाणलोट क्षेत्र विकास चमूतील सदस्यांच्या सक्रीय मदतीने व त्यांच्या देखरेखीखाली ग्रामपंचायतीमार्फत त्या आराखड्याची अंमलबजावणी करणे ही प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणाची जबाबदारी असेल.

अंमलबजावणी मसुदा २९. तपशीलवार कृती आराखडा/उपाययोजनेबाबतचा आराखडा तयार करताना ग्रामसभा/ग्रामपंचायत पाणलोट क्षेत्र विकास चमूच्या तांत्रिक मार्गदर्शनाखाली पाणलोटक्षेत्र विकास प्रकल्पासाठी उचित अंमलबजावणी मसुदा तयार करील. या अंमलबजावणी मसुदयामध्ये निर्माण केलेल्या मत्तांच्या परिरक्षणासाठी यंत्रणा उपभोक्ता आकारांची आकारणी व वसुली यांसह त्यात वाढ करणे पाणलोट क्षेत्र विकास निधीचा वापर झ. बाबी विनिर्दिष्ट केलेल्या असतील. पाणलोट क्षेत्र विकासा प्रकल्पांतर्गत मिळालेल्या लाभांचे समन्याय वाटप व कायमस्वरूपी स्थिरता यांसाठी असलेल्या यंत्रणेचादेखील अंमलबजावणी मसुदयामध्ये स्पष्टपणे तपशील देण्यात यावा. पाणलोट क्षेत्रासाठी असलेल्या कृती आराखड्याला मान्यता देताना जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरण हे कृती आराखड्याचा/उपाययोजनेबाबतचा आराखड्याचा भाग बनलेल्या अशा अंमलबजावणी मसुदयातील व्यापक यंत्रणेची सुनिश्चित करील

पारदर्शकता ३०. कार्यक्रमातील पारदर्शकतेला विविध अभिकरणांकडून पुढीलप्रमाणे प्रचालना देण्यात येईल

१. पाणलोट क्षेत्र विकास चमूतील सदस्यांच्या सहाय्याने, स्वयंसहायता गट/वारपकर्ता गट यांच्याशी सल्लामसलत करून, ग्रामपंचायतीने, पाणलोट क्षेत्र कृती आराखडा तयार करणे
२. ग्रामसभेच्या खुल्या बैठकांमध्ये कृती आराखड्यास मान्यता
३. ग्रामपंचायतीचे कार्यालय गावातील समाजमंदिर व अशा इतर सामुहिक इमारती यांच्या सूचना फलकावर मान्यताप्राप्त कृती आराखडा लावणे
४. ग्रामसभेच्या नियतकालिक बैठकांतून अंमलबजावणीच्या टप्प्यातील कामाच्या प्रत्यक्ष व वित्तीय प्रगतीचा आढावा घेणे
५. कामगारांना जसजसे शक्य असेल त्यानुसार प्रत्यक्षपणे व धनादेशांद्वारे वेतन देणे

निधीचे घटकनिहाय प्रमाण ३१. सध्याच्या खर्चाचे प्रमाणक प्रति हेक्टर रु. ६००० इतके आहे. ही रक्कम प्रत्येक प्रकल्प घटकासमोर नमूद केलेल्या टक्केवारीच्या मर्यादेस अधीन राहून पुढील प्रकल्प घटकांमध्ये विभागण्यात येईल.

१. पाणलोट क्षेत्रातील उपाययोजना/विकास कामे/कृती ८५%

२. सामुहिक संघटन व प्रशिक्षण	५%
३. प्रशासकीय खर्च	१०%

एकूण	१००%
	=====

प्रशासकीय खर्चातील बचतीचा कोणत्याही असल्यास, प्रशिक्षण व पाणलोट क्षेत्रातील कामे अन्य दोन शीर्षाखालील कामे हाती घेण्यासाठी वापर करता येऊ शकेल परंतु या व्यतिरिक्त कोणत्याही कामांसाठी वापर करता येऊ शकणार नाही. वाहने, कार्यालयीन साधनसामग्री, फर्निचर इ. खरेदी व सरकारी कर्मचारी वर्गाची वेतने देणे यांवरील खर्च, प्रशासकीय खर्चातर्गत अनुज्ञेय असणार नाही.

३२. पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पांसाठी, र्वसाधारण खर्चाचे प्रमाणक जोडपत्र १ नुसार असेल. प्रत्येक कामाची बाब व प्रकल्पातील काम यांसाठीचे खर्चाचे अंदाज, राज्य शासनाने, संबंधित क्षेत्रात मान्यता दिलेल्या दरांच्या प्रमाणित सुचीनुसार तयार केलेले असतील

हप्ते ३३. केंद्रीय निधीचा हिस्सा जिल्हा परिषदा/जिल्हा ग्रामविकास अभिकरणे यांना ५ वर्षांपेक्षा अधिक कालावधीत पाच देण्याची हप्त्यांमध्ये देण्यात येईल. राज्य शासन जिल्हा परिषदा/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरणे यांना त्यानुसार आपला संबंधित कार्यपद्धती हिस्सादेखील देईल. या हप्त्यांची या पुढील विभागणी जोडपत्र २ मध्ये दिली आहे.

३४. केंद्रीय निधीचा पहिला हप्ता प्रकल्पाच्या मंजुरीबरोबर बिनशर्तपणे देण्यात येईल. जेव्हा न वापरलेली शिल्लक रक्कम ही यापूर्वी दिलेल्या हप्त्याच्या ५०% पेक्षा अधिक नसेल तेव्हा यापुढील हप्ते देण्यात येतील. जिल्हा परिषदेने/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरणाने दयावयाचा संबंधित प्रस्ताव हा तिमाही प्रगतीचे अहवाल व मागील वर्षाच्या लेखांचे लेखापरीक्षित विवरणपत्र यांसह राज्य शासनामार्फत भूमी संसाधन विभागाला सादर करावा. आणखी असे की दुसरा हप्ता देण्यासाठीचा प्रस्ताव हा उपाययोजना करण्यासाठी हाती घेतलेल्या गावनिहाय क्षेत्रासंबंधित तपशील प्रकल्पाची रुपरेखा जिल्हा परिषदेने/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरणाने मान्यता दिलेला कुति आराखडा आणि जसे व जेव्हा आवश्यक असतील त्याप्रमाणे मागितलेले इतर दस्तऐवज यांवर आधारित असेल. जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरण केंद्र व राज्य शासनांकडून निधी मिळाल्यापासून १५ दिवसांच्या आत प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणे व ग्रामपंचायती यांना निधी देईल.

३५. प्रकल्प निधीपैकी ४५% एवढा निधी दोन हप्त्यांमध्ये मिळाल्यानंतर राज्य शासन भूमी संसाधन विभागाच्या उचित मान्यतेने राज्य शासनाकडे असलेल्या मूल्यमापकांच्या यादीमधून एका स्वतंत्र मूल्यमापकामार्फत पाणलोटक्षेत्र विकास प्रकल्पाचे मध्यावधी मूल्यमापन करील. केंद्रीय निधीचा तिसरा हप्ता मध्यावधी मूल्यमापनाचा समाधानकारक अहवाल सादर केल्यानंतर आणि याव्यतिरिक्त वर नमूद केलेल्या अन्य सर्व अटी पूर्ण केल्यानंतर देण्यात येईल. राज्य शासनदेखील प्रकल्प पूर्ण झाल्यावर सप्रकल्पाचे अंतिम मूल्यमापन करील व पूर्णता अहवालासह तसा अहवाल भूमी संसाधन विभागाला सादर करील.

पाणलोट क्षेत्र विकास निधी ३६. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमात गावांची निवड करण्यासाठी दिलेल्या आदेशातील शर्तीपैकी पाणलोटक्षेत्र विकास निधीच्या संबंधात लोकांचे अंशदान ही एक शर्त आहे. पाणलोटक्षेत्र विकास निधीतील ही अंशदाने वैयक्तिक जमिनीवर केलेल्या कामांच्या खर्चाच्या किमान १०% इतकी असतील. तथापि, अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीतील व्यक्ती आणि दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्ती यांच्या बाबातीत किमान अंशदान हे त्यांच्या जमिनीवर केलेल्या कामांच्या खर्चाच्या ५% इतके असेल. सामुहिक मत्तेच्या संबंधात सर्व लाभार्थ्यांकडून या निधीत अंशदान घेता येईल. हे अंशदान झालेल्या विकास खर्चाच्या किमान ५% इतके असेल. हे अंशदान लाभार्थी शेतक-याकडून मिळाले आहे आणि जे कामगार खाजगी जमिनीवर काम करीत आहेत अशा कागारांना दिलेल्या मजुरीतून कापून घेतले नाही याची खातरजमा करण्यात यावी. ती अंशदाने एकतर रोख रक्कम/स्वेच्छा कामगार किंवा साहित्य या स्वरूपात स्वीकारार्ह असतील. स्वेच्छा कामगार व साहित्य यांच्या मुद्रा मूल्याशी समान असलेली रक्कम पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पाच्या खात्यामधून घ्यावी व ती या निधीत जमा करण्यात यावी. ग्राम पंचायत स्वतंत्रपणे पाणलोट क्षेत्र विकास निधीचे परिरक्षण करील. ग्राम पंचायतींचे अध्यक्ष व सचिव हे पाणलोट क्षेत्र विकास निधीचे खाते संयुक्तपणे हाताळतील. व्यक्तींना त्याचप्रमाणे धर्मादाय संस्थांना या निधीत उदारपणे अंशदान देण्यासाठी उत्तेजन दिले गेले पाहिजे. सामाजिक जमीनीवरील निर्मित मत्तांच्या देखभालीसाठी किंवा प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतरच्या कालावधीत सामाईक वापरासाठी या

	निधीचा वापर चालू ठेवला पाहिजे. या निधीतून व्यक्तिगत फायद्यासाठी दुरुस्ती/देखभालीची कामे हाती घेणे पात्र असणार नाही.
उपभोग आकार	३७. ग्राम पंचायत, गावच्या तलाव/तळ्यांद्वारे केले जाणारे जलसिंचन, सार्वजनिक गावरानांतील चराई इ.सारख्या सामाईक वापराकरिता त्यांचा वापर करणा-या गटांवर उपभोग आकार बसवील. उपभोग आकार वसूल करतेवेळी त्यातील अर्धा उपभोग आकार प्रकल्पांच्या मत्तांच्या देखभालीसाठी पाणलोट क्षेत्र विकास निधी खाल्यात जमा तयार येईल. उर्वरित अर्धा उपभोग आकार पंचायतींना योग्य वाटेल त्या इतर कोणत्याही प्रयोजनासाठी वापरता येईल.
स्वयंसहायता गटांसाठी फिरता निधी	३८. ग्राम पंचायत प्रत्येक स्वयंसहायता गटाला उत्पन्न निर्माण करणारी कामे हाती घेण्यासाठी रु. १०००० पेक्षा अधिक असेल इतकी रक्कम स्वयंसहायता गटांना व्यावसायिक विकासाकरिता "सीड मनी"* म्हणून प्रत्येक पाणलोट क्षेत्रात रु एक लाख इतक्या रकमेपेक्षा अधिक नसेल एवढा फिरता निधी उभारील. हा सीड मनी स्वयंसहायता गटाच्या सदस्यांकडून मासिक तत्वावर कमाल ६ हप्त्यांमध्ये वसूल केला पाहिजे. या सीड मनीची तशाच प्रकारे किंवा इतर स्वयंसहायता गटात पुनर्गुंतवणुक करता येऊ शकेल.
कार्यक्रम एक केंद्राभिमुख करणे	३९. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांचे पाणलोट क्षेत्रांचा सर्वंकष विकास करणे हे उद्दिष्ट असून भारत सरकारच्या विशेषतः ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या जमीनेतर आधारित इतर सर्व कार्यक्रमांचे एकत्रीकरण केल्यामुळे अंतिमतः उत्पादनात वाढ होईल आणि ग्रामीण भागातील समाजाचा कायमस्वरूपी आर्थिक विकास होईल म्हणून जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्राम विकास अभिकरण संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना स्वर्णजयंती ग्राम रोजगार योजना इंदिरा आवास योजना, संपूर्ण स्वच्छता अभियान व पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्यासाठी निवडलेल्या गावातील पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा अशासारख्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या इतर कार्यक्रमांच्या एकत्रिकरणाची सुनिश्चिती करण्यासाठी शक्य त्या सर्व उपाययोजना हाती घेईल. या गावांमध्ये, उदा. आरोग्य व कुटुंब कल्याण, शिक्षण, सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण आणि कृषि तसेच राज्य शासने व इतर मंत्रालयांच्या कार्यक्रमांचे तशाच प्रकारचे एकत्रीकरण करण्यात यावे.
पत सुविधा	४०. पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पांसाठी सर्वसाधारण खर्चाची प्रमाणके जोडपत्र-एक नुसार असतील. तथापी जि.प./जि.ग्रा.वि.अभिकरण पाणलोट क्षेत्रात आणखी विकास विषयक कामे करण्यासाठी, बँका किंवा इतर वित्तीय संस्था यांनी पुरविलेल्या पत सुविधांचा, स्वयं सहाय्यता गट, उपभोक्ता गट पंचायती व व्यक्ती यांना उपयोग करून घेण्यासाठी त्यांना समन्वेषण करील व उत्तेजन देईल.
संनियंत्रण व आढावा.	४१. ग्रामपंचायत, पाणलोट क्षेत्र चमूने तिमाही प्रगती अहवालाची छाननी केल्यानंतर व त्याला मान्यता दिल्यानंतर, तो तिमाही प्रगती अहवाल प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरणास सादर करील. प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण, तो तीमाही प्रगती अहवाल, राज्यशासनामार्फत भूसंसाधन विभागास सादर करण्यासाठी, जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्रामविकास अभिकरण यांना सादर करील.जिल्हा स्तरावर, प्रकल्पांची अंमलबजावणी व संनियंत्रण करण्याचे काम जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्रामविकास अभिकरण करील. राज्य स्तरावर, त्या प्रकल्पांची नियमित संनियंत्रण करणे त्याचप्रमाणे प्रकल्पांचे अंतरिम आणि अंतिम मूल्यमापन करणे याकरिता संबंधित विभागाचे सचिव जबाबदार असतील. भूसंसाधन विभाग, स्वतंत्र संस्था/व्यक्ती यांची देखील, समवर्ती* त्याप्रमाणे पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पांचे प्रकल्पोत्तर मूल्यमापन/परिणामकारक अभ्यास करण्याकरिता नियुक्ती करील. जिल्हा व राज्य स्तरावरील दक्षता व संनियंत्रण समित्या देखील पाणलोट क्षेत्र प्रकल्पांच्या प्रगतीचा आढावा घेतील.
विचारणा :	४२. खाली नमूद केलेल्या ठिकाणी विचारणा करता येईल :- १) जिल्हा स्तरावर :- मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद/प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामविकास अभिकरण. २) राज्यस्तरावर :- सचिव/आयुक्त/संचालक, ग्रामविकास मंत्रालय, ३) राष्ट्रीय स्तर / पट भूसंसाधन विभाग, ग्रामीण विकास मंत्रालय,जी " विंग, निर्माण भवन, नवी दिल्ली - ११० ०११

जोडपत्र - एक

१) केंद्र सरकारने वेळोवेळी विहित केलेल्या दरानुसार पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम मंजूर करता येईल. यापूर्वीचे १ एप्रिल २००० पासूनचे दर हे, प्रति हेक्टरी रु. ६,०००/- इतके आहेत.

२) प्रशासकीय उप-परिव्यय खर्चावरील कमाल मर्यादा.

१. जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरण स्तरावर. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या चमूच्या सदस्यांना प्रशिक्षण (१० पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांकरीता) (एक) एका पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमासाठी प्रमाणशीर खर्च (दोन) संकीर्ण खर्च/पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम अ) एका पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पाचा एकूण खर्च	रु. ३०,०००/- रु. ३,०००/- रु. ३,०००/- ----- रु. ६,०००/-
२. प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण/पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या चमूच्या स्तरावर (१० पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांकरीता) (१) पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम चमूच्या सदस्यांना मानधन (दोन) वाहतूक भत्ता /महागाई भत्ता (तीन) कार्यालयीन कर्मचारीवर्ग /आकस्मिकता १० पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांकरीता एकूण (ब) १ पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांकरीता खर्च	रु.७,५०,०००/- रु.४,५०,०००/- रु.२,७०,०००/- रु.१४,७०,००० ----- रु.१,४७,०००/-
तीन) गाव पातळीवर (एक) स्वयंसेवकांचे /वन रक्षकांचे मानधन (दोन) वाहतूक भत्ता/महागाई भत्ता (तीन) कार्यालयीन आकस्मिकता (क) प्रत्येक पाणलोट क्षेत्रासाठी एकूण	रु.१२०,०००/- रु. १५,०००/- रु. १२,०००/- ----- रु.१,४७,०००/-
प्रशासकीय उपपरिव्यय खर्चावरील मर्यादा एकूण खर्च (अ + ब + क) प्रती पाणलोट क्षेत्राच्या ५०० हेक्टर	रु.३,००,०००/-

जोडपत्र - दोन

जिल्हा परिषद / जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरणाकडून प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण व ग्राम पंचायत यांना प्रकल्पाचा निधी देणे.

वर्ष	हप्ता	%	अभिकरण	%	घटक विभागणी	% विभागणी
पहिले	पहिले	१५%	प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण	४%	प्रशासकीय खर्च	१ %
			ग्रामपंचायत	११%	सामुहिक विकास व प्रशिक्षण	३ %
					प्रशासकीय खर्च	१ %
					कामे	१० %
दुसरे	दुसरे	३०%	प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण	२ %	प्रशासकीय खर्च	१ %
			ग्रामपंचायत	२८%	सामुहिक विकास व प्रशिक्षण	१ %
					प्रशासकीय खर्च	१ %
					कामे	२७ %

तिसरे	तिसरे	३०%	प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण ग्रामपंचायत	२ % २८%	प्रशासकीय खर्च सामुहिक विकास व प्रशिक्षण प्रशासकीय खर्च कामे	१ % १ % १ % २७ %
चौथे	चौथे	१५%	प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण ग्रामपंचायत	१ % १४%	प्रशासकीय खर्च प्रशासकीय खर्च कामे	१ % १ % १३ %
पाचवे	पाचवे	१०%	प्रकल्प कार्यान्वयन अभिकरण ग्रामपंचायत	१ % ९ %	प्रशासकीय खर्च प्रशासकीय खर्च कामे	१ % १ % ८ %